

УДК – 81`1. 512. 145

**ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ КЕЧКЕН ЗАМАН
ФИИЛЛЕРИНИНЪ: ИКЪЕ ФИИЛЬНИНЪ МУРЕККЕП КЕЧКЕН
ЗАМАНЫ ВЕ ЧОКЪТАН КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛЬНИНЪ ВАСТАСЫЗ
ШЕКИЛЛЕРИ**

Караева Л. И.

Умумтюркшнаслыкъ араштырмаларында ве грамматикаларында кечкен заман фииллерининъ тедкъикъ олунувына буюк дикъкъат айырыла.

Тюркий тиллерде кечкен заман фииллерининъ огренилювини ильки вакъытларда: К.М.Мусаев, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, А.А.Юлдашев, Э.В.Севортян, Ф.Ю. Юсупов, Б.А. Серебрянников, А.М.Меметов киби алимлерининъ ишлеринде корьмек мумкюн.

Къырымтатар тилинде кечкен заман фииллерининъ тедкъикъ этилювине А.М.Меметовнынъ, К.М.Мусаевнынъ ишлери, макъалелери багъышлангъан.

Земаневий къырымтатар тилинде, морфологияда, фииллерининъ заманларыны ве бу заманларнынъ семантик, грамматик ве морфологик хусусиетлерини талиль этип, айырмакъ, оларны терендже тедкъикъ этмек меселесини гъает меракълы ве муим бир иштир. Чюнки тилимизнинъ инкишафы нетиджесинде эр бир сез чешитлерининъ семантик, морфологик ве грамматик хусусиетлери айры бир ренк къабул эте биле. Бу макъаледе бизим эсас макъсадымыз икъяе фиильнининъ кечкен заманы ве чокътан кечкен заман фиильнининъ вастасыз шекиллерининъ семантик, грамматик ве морфологик хусусиетлерини косътермектен ибареттир.

Заман манасы морфологияда иш-арекетнининъ лакъырды этилип тургъан вакъыткъа олгъан мунасебетинен ифаделене. Земаневий эдебиятта яызджыларымызнынъ эсерлеринде къулланылгъан джумлелерде япылгъан иш-арекетинининъ вакъытнен олгъан мунасебети эки тюрлю: лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель эм де лакъырды этилип тургъан вакъыттан сонъ да япылгъаныны сечтик.

Бильгенимизге коре бу хусусий чизгилернининъ эсасында фиильде: кечкен , шимдики, келеджек киби учь заманлар айырыла.

Земаневий къырымтатар тилинде, оларнынъ арасында кечкен заман фииллери аля даа терен ве мукеммель тедкъикъ олунмагъаны себебинден, бу меселе узеринде токъталмакъны меракълыдыр деп зан эттик. Япылгъан ишлеримизни дикъкъатынъызгъа авале эттик.

Нистине иришмек ичюн, башта бир А.М.Меметовнынъ ве К.М.Мусаевнининъ 2003 сенеси нешир олунгъан «Крымтатарский язык» адлы китабында къайд этип янгы кечкен заман фииллеринининъ:

1. Саде кечкен заманнынъ вастасыз;
2. Саде кечкен заманнынъ васталы;

3. Чокътан кечкен заман фильнининъ вастасыз;
4. Чокътан кечкен заман фильнининъ васталы;
5. Кечкен девамлы-текрарлы заман фильнининъ вастасыз;
6. Кечкен девамлы-текрарлы заман фильнининъ васталы;
7. Кечкен девамлы заман фильнининъ васталы;
8. Шимдики-кечкен девамлы заман фильнининъ вастасыз;
9. Шимдики-кечкен девамлы заман фильнининъ васталы;
10. Келеджек-кечкен заман я да кечкен заман макъсат фильнининъ вастасыз ве васталы;
11. Икяе фильнининъ муреккеп кечкен заманлары;
12. Кечкен девамлы-текрарлы заман шекиллери къайд олунып, бир чокъ яныы малюматлар тедкъикъ олунгъаны бельгиленгенини косьтермек истер эдик.

Земаневий эдебиятта Э.Умеров, А.Осман, И.Паши, У.Эдемова, С.Эмин кйби муэлифлернининъ эсерлеринде къулланылгъан джумлелерде, кечкен заман фильни иш-арекетининъ лакъырды этилип тургъан вакъыттан эвель япылгъаныны, я да япылмагъаныны анылаткъаныны сечтик.

Земаневий кырымтатар тилинде ве дигер тюркий тиллерде, кечкен заман фильлеринининъ бир-чокъ ялгъамалар иле мейдангъа кетирлильгени, гъает муреккеп вазиетлер пейда этелер. Шунунъ ичюн де оларны айры группаларгъа больмек тедкъикъий ишимизни енгинлештире биле. Саде кечкен заманнынъ вастасыз ве саде кечкен заманнынъ васталы шекиллери муэлифининъ макъалесинде талиль этильген эди. (К.Н.П. № 48.Т.1.) 2004.

Земаневий кырымтатар тилинде икяе фильнининъ муреккеп кечкен заманы ве чокътан кечкен земен фильнининъ вастасыз шекиллеринининъ грамматик ве морфологик маналарыны талиль этип, бойле нетиджелерге ириштик.

Земаневий кырымтатар эдебиятында, эсерлерде, икяе фильнининъ муреккеп кечкен земен шекильнининъ насыл къулланылгъаны талиль эткенде, эки фильм шекилининъ бири-бирине къошулувынен япылгъаныны сечтик. Ондан да гъайры бу фильм шекиллери тилимизде инкишаф этилип, эмиетли ер алгъаныны айырдыкъ. Ве нетиджеде, саде кечкен земен фильнининъ негизи + э (-эр) фильнининъ кечкен заманы я да экен шекли къошулып япылгъаныны айырдыкъ. Э – фильнининъкечкен заманы учь къысымдан ибарет олгъаныны тайинледик: фильнининъ негизи (э) + заман ялгъамасынынъ ве экинджи группа э - ди - м, э - ди - к шахыс ялгъамаларынынъ къошулып япылмасыны айырмакъ сырысы кельди.

Меселя: Текликте.	Чокълукъта
I ш. э – ди – м	э – ди – к
II ш. э – ди – нъ	э – ди – нъиз
III ш. э – ди	э – ди - (лер)

Муреккеп кечкен заман фильлери хусусий модаль маналарына коре:

1. Чокътан кечкен заман фильнининъ васталы ве вастасыз шекиллери.
2. Кечкен девамлы – тедкарлы заман фильнининъ васталы ве вастасыз шекиллери.
3. Кечкен девамлы заман васталы ве вастасыз шекиллери.
4. Шимдики – кечкен девамлы заманнынъ васталы ве вастасыз шекиллери.

5. Келеджек – кечкен заманның я да кечкен заман макъсат фииллериниң васталы ве вастасыз киби шекиллерге болжоне.

Чокътан кечкен заман фиильниниң вастасыз шекли кечкен заман сыфатфиилине эди ярдымджи фиильниниң къошулувынен ве шахыс-сайы ялгъамаларныиң тjosленювинен япыла:

Меселя: бармакъ.

Текликте.

Чокълукъта

I ш. баргъан эдим

баргъан эдик

II ш. баргъан эдинъ

баргъан эдинъиз

III ш. баргъан эди

баргъан эди(лер)

Вастасыз чокътан кечкен заманның менфий шекли фиильниниң негизине менфий шекильниниң ма/ме япыджи ялгъамасыныиң къошулувынен япыла

Меселя:

Текликте.

Чокълукъта

I ш. бармагъан эдим

бармагъан эдик

II ш. бармагъан эдинъ

бармагъан эдинъиз

III ш. бармагъан эди

бармагъан эди(лер)

Текликте.

Чокълукъта

I ш. кельмеген эдим

кельмеген эдик

II ш. кельмеген эдинъ

кельмеген эдинъиз

III ш. кельмеген эди

кельмеген эди(лер).

Вастасыз чокътан кечкен заманның суаль шекли япылгъанда суаль ялгъамасы шахыс ялгъамаларындан сонъ къошула:

Меселя:

Текликте.

Чокълукъта

I ш. бакъкъан – мы эдим

бакъкъан – мы эдик

II ш. бакъкъан – мы эдинъ

бакъкъан – мы эдинъиз

III ш. бакъкъан – мы эди

бакъкъан – мы эди(лер).

Чокътан кечкен вастасыз шекли иш-арекетиниң лакъырды олгъан вакъыткъа коре, узакъ кечмиште, къадимий кечкен заманларда япылгъаныны я да япылмагъаныны ифаделей.

Меселя:

Узакъта, цехниниң экинджи бир кошесинде, бир къач адам ишлерини битирмекте эдилер. (Н.О.)

Инсан къаны дженк йылларында адамныиң джаныны къутаргъан эди. (Р.Ф.)

Юзю киби онынъ фикирлери къызгъын, теляшлы ве къарышыкъ эдилер.

Бойлелидже, земаневий къырымтатар эдебиятындан алынгъан мисаллер узеринде кечкен заман фииллерниниң шекиллерине тедкъикъ этерек, оларныиң пейда олувы, грамматик ве морфологик маналарыны айырыджа къоштермеге тырыштыкъ. Бойле этип земаневий къырымтатар тилинде кечкен заман фииллерге багъышлангъан ишимиз морфология саасындаки бошлукъны толдурмакъ менба оладжагъына ич шубе ёкътыр. Тувгъан тилимизниниң терен менимсенильмесине мейдан яратыладжакъ земаневий девирде къырымтатар

тильшынаслыгъында япылгъан ишлерде кечкен заман фиильнинъ огренилюви янъылыкъ оладжакътыр.

Файдаланылгъан эдебият

1. Кононов А.П. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках //Тюркологический сборник. М. – Л., 1951 с.112
2. Вопросы категорий времени и наклонения в тюркских языках. (Материалы совещания.) / 17-20 января 1962г. Баку Ред. коллегия М.Ш.Ширалиев и др./
3. Мусаев Келсбай Мусаевич Грамматика каимского языка. Фонетика и морфология М., «Наука», 1964.
4. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках – М., 1965. – с.268 – 270.
5. Меметов А.М. Имля лугъаты. Симферополь 1994.
6. Меметов А.М. Семантическая классификация глаголов действия в крымскотатарском языке//Культура народов Причерноморья Симферополь, 1999. – Т. 5 – с. 647/
7. Меметов А., Мусаев К. Ч.1 Общие сведения о языке. Ч.2 Морфология. Учебное пособие.– Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2003.
8. Караева Л.И. Образование и семантика прошедшего категорического и прошедшего неочевидного времени глагола в крымскотатарском языке// Культура народов Причерноморья. Симферополь, 2004. – Т № 48. Т.1 – с.108-111.

Статья поступила в редакцию 20.03.2005